

SWAHILI FORUM 23 (2016): 98-121

UHAKIKI WA TAMTHILIA ZA KISWAHILI ZIHUSUZO VVU/UKIMWI*

CRISTINA NICOLINI

Makala haya yanalenga kuchambua fani na maudhui, muundo na dhamira za tamthilia za Kiswahili zihusuzo VVU/UKIMWI, hasa tamthilia kutoka Tanzania, na uhusiano baina ya VVU/ UKIMWI na mila za jadi kama sherehe za jando na unyago. Dhamira muhimu ya kujadili ugonjwa katika kazi za fasihi barani Afrika ilichimbuka katika sanaa za maonyesho ya jadi ya Kiafrika yaani katika shughuli za ngoma na miviga ya kidini kama matambiko kwa miungu, kumtolea Mungu kafara ili mgonjwa apate dawa au kupona. Maudhui yanayohusu ugonjwa yameingia katika tamthilia mamboleo kwa nia ya kuonanisha tamthilia ya kigeni na ngoma ya kijadi, hasa baada ya miaka ya 1980 (ling. Mlama 1983; Hussein 1983). Katika tamthilia za Tanzania za kisasa magonjwa yanayozungumziwa ni mengi, lakini kuanzia miaka ya themanini ugonjwa mpya, yaani VVU/UKIMWI, unachukua nafasi ya dhamira kuu katika kazi nyingi. Lengo kuu la makala haya ni kuchambua na kuhakiki tamthilia teule sita zihusuzo VVU/UKIMWI na kuandikwa zote na waandishi wa kutoka Tanzania. Ninachambua vipengele mbalimbali vya fani na maudhui nikiangalia uhusiano baina ya sifa za kimapokeo na za mamboleo. Ninafafanua pia athari za kimagharibi kutoka tamthilia ya Wayunani yaani vigezo vya Aristotle na dhana ya tanzia. Kwa kuunganisha nadharia za kale za Kimagharibi na za kisasa kutoka Afrika Mashariki, nitatumia pia nadharia ya korasi (Mutembei 2012), na vilevile kuchambua athari za ki-Brecht yaani ukengeushi ambazo zimekuwa na umuhimu mkubwa kwa tamthilia ya kutoka nchini kwingi Afrika na ulimwenguni kote.

Utangulizi

Ugonjwa wa VVU/UKIMWI umeingia kama dhamira kuu ya kazi nyingi za fasihi ya Kiswahili baada ya miaka ya themanini ya karne ya ishirini. Kama Aldin Mutembei alivyoonyesha katika kazi yake ya kifani ya *UKIMWI katika Fasihi ya Kiswahili 1982-2006* (Mutembei 2009) VVU/UKIMWI umetokea mwanzoni katika utanzu wa ushairi, leo umejiingiza katika tanzu zote za fasihi: riwaya, hadithi, mashairi¹, tamthilia, na kwa kweli tunaweza kusema kwamba dhamira ya VVU/UKIMWI imeumba aina ya fasihi ya pekee². Mwanzoni mwa miaka ya themanini, washairi walikuwa wamejadili kuhusu “ugonjwa usiojulikana” kwa dhima ya kuelewa kumetokea

* Nawashukuru watathmini wa nje wasiojulikana pamoja na wahariri wa jarida hili akiwemo Lutz Diegner kwa tathmini zao za kina zilizonisaidia kufinyanga makala haya. Namshukuru sana Aldin Mutembei aliyenifunza na kuniingiza katika uwanja huu wa utafiti unaohusu fasihi na VVU/UKIMWI.

¹ Mifano mizuri ndiyo shairi la Emmanuel Lutashobya (1982) liitwalo ‘Ni Mgeni gani?’ lililochapishwa katika gazeti la *Uhuru* ama hadithi fupi ya Clemence Merinyo (1988) iitwayo ‘Kifo cha AIDS’.

² Usuli, taarifa nyingi na maelezo mengi ya makala haya yametokana na kazi iliyotajwa ya Mutembei 2009, yaani misingi na vipengele muhimu kadhaa vya uchambuzi wangu vimo humo humo.

nini. Miaka michache baadaye aina hii ya fasihi imetokea kuwa njia kuu ya kuwaelimisha watu na kujihadhari dhidi ya VVU/UKIMWI.

Nchini Tanzania VVU/UKIMWI uligunduliwa mwaka 1983 mkoani mwa Ziwa Magharibi, au Kagera katika kabila la Wahaya ukaenea sana. Mwaka 1990 VVU/UKIMWI ulikuwepo katika mikoa yote ishirini na sita ya taifa la Tanzania. Kumeanzishwa miradi ya serikali, wa kwanza kabisa mradi wa KARP (*Kagera AIDS Research Program*) uliofanya kazi katika sekta mbali-mbali. Hali hii ya kugunduliwa kwa VVU/UKIMWI iliathiri usanii na fasihi simulizi na andishi kwa sababu ilitokea ikawa kichocheo kipya cha uandishi. Kwa uhakika tamthilia zilijadili na zinaendelea kujadili kwa upana suala la VVU/UKIMWI. Mashairi, tenzi na nyimbo za kwanza zikachapishwa, kuanzia mwaka 1982, katika magazeti ya Kihaya kama *Ijawabonere* (Njoo ujionee), *Rumuli* (Mwenge), na katika magazeti ya Kiswahili kama *Mzalendo*, *Uhuru* na *Mwananchi*. Ushairi ulileta sauti na wasiwasi za umma kuhusu magonjwa ya ajabuajabu yaliyofikiriwa kuwa ni magonjwa ya makundi halisi ya watu, kama Uhayawani, waliopata VVU/UKIMWI mara ya kwanza, na vijana waliofanya magendo mipakani kati ya mkoa wa Kagera na nchi ya Uganda walioitwa *Abekikomela* (Watu wa Mipakani) au Vijana wa Juliana (ling. Mutembei 2009: 7-55)³. Baina ya miaka ya themanini na tisini VVU/UKIMWI umejitokeza kama maudhui ya tanzu zote za fasihi, lakini pia VVU/UKIMWI ulianza kuwa lengo la miradi na mikakati ya serikali, kama kwa mfano mwaka 1989 shirika la BASATA (*Baraza la Sanaa za Taifa*) pamoja na serikali, hasa kupitia programu ya NACP (*National AIDS Control Program*), lilitangaza kampeni ya kwanza ya kupambana dhidi ya VVU/UKIMWI. Kampeni hii ya kitaifa ilitangaza mashindano ya kisanii baina ya makundi ya waigizaji na michezo ya kuigiza kuhusu mada ya VVU/UKIMWI. Mshindi wa kwanza alitokea akawa mwandishi Ibrahim Ngozi na tamthilia yake *Ushuhuda wa Mifupa* (Ngozi 1989).

Historia ya Tamthilia nchini Tanzania

Sanaa za maonyesho zimegawanyika katika aina mbili kuu yaani sanaa za maonyesho ya jadi na sanaa za maonyesho mamboleo (Mlama 1983: 186-196; 206-225). Sanaa za maonyesho ya jadi zimechimbuka katika jamii ya Tanzania, katika shughuli za ngoma, majigambo, miviga ya kidini kama sherehe za jando na unyago, matambiko na utambaji hadithi. Katika shughuli hizi watu hufanya vitendo vya kisanaa yaani kucheza ngoma, kuimba, kupiga muziki, kutunga mashairi, na kadhalika. Vitendo hivi vya kisanaa ni njia ya watu kuwasiliana na watu wengine, mizimu au miungu, katika jitihada za kuikabili hali halisi ya maisha na kuiendeleza jamii. Kwa kucheza ngoma jamii huelezwa matatizo ya kijamii kama vile janga la asili na magonjwa. Sanaa za maonyesho mamboleo zinatokana na athari za kigeni. Utanzu wa tamthilia ya jadi ya Kiyunani

³ Vijana hao waliitwa “vijana wa Juliana” kwa sababu walikuwa wakiuza aina ya kitambaa kilichopendwa sana kilichoitwa Juliana. Ling. hapo hapo: 36-37.

UHAKIKI WA TAMTHILIA ZA KISWAHILI ZIHUSUZO VVU/UKIMWI

uliletwa na Waingereza wakati wa ukoloni tamthilia hasa za akina Shakespeare zenye muundo wa ki-Aristotle zilipoanza kucheza huko Afrika Mashariki. Mwingereza ajulikanaye sana kwa ufundishaji wa tamthilia mashuleni alikuwa ni Graham Hyslop (aliyefariki mwaka 1978) aliyefundisha uigizaji wa tamthilia katika shule na vyuo mbalimbali, hasa Alliance High School katika eneo la Kikuyu la Kaunti ya Kiambu nchini Kenya. Baadhi ya wanafunzi wa Hyslop walikuja kuwa watunzi wazuri wa tamthilia ya Kiswahili kama vile Henry Kuria aliyekuja kutunga tamthilia iitwayo *Nakupenda Lakini* (1957) na Gerishon Ngugi aliyekuja kutunga tamthilia iliyoitwa *Nimelogwa Nisiwe na Mpenzi* (1961)⁴. Waandishi wa Tanzania waliathiriwa pia na tamthilia ya aina hii, hasa baada ya uhuru (1961/63), mfano mzuri ukiwa ni tamthilia ya *Mukwava wa Uhehe* (1968) ya Mugyabuso Mulokozi. Kati ya miaka ya 1970 na 1980 ilitokea aina ya tamthilia iliyoitwa ‘tamthilia ya majaribio’, lengo lake lilikuwa kuoanisha ngoma na tamthilia, yaani kanuni ya ki-Aristotle na vipengele vya utamaduni wa jadi wa Kiafrika (ling. Samwel 2013: 62-87).

Athari ya ki-Aristotle katika Tamthilia za Kiswahili

Tamthilia nyingi za kiswahili zimeathiriwa na athari za kigeni kifani na kimtindo. Athari kuu ni ya ki-Aristotle (Uyunani) na ya ki-Brecht (Ujerumani) tukifuata nadharia ya wanafasihi kama Hussein (1983) na Mutembei (2012).

Katika fungo hili nitafafanua kwa muhtasari athari kuu za tamthilia zenye muundo wa ki-Aristotle. Tamthilia hizi zinaonekana zikiwa ni tanzia (ling. Mutembei 2012: 20) isiyo na suluhisho kwa sababu zinawasilisha janga kubwa ambalo linaleta kifo na linageuza dunia iwe imejizwa na fujo, woga na huruma, yaani janga la VVU/UKIMWI. Kutokana na fasili katika “Sanaa za Utunzi” (*Poetics*) ya Aristotle, tanzia ni: “Usanii uoneshao anguko la mtu ambaye kimsingi ni mwema, shujaa au mbabe kutokana na kosa la kufisha au kutokana na uamuzi mbaya ambao matokeo yake ni mateso na kifo” (Mutembei, darasani 2014). Ili dhana ya tanzia (ling. Mutembei 2014: 20; Wamitila 2003: 219) ieleweke vya kutosha nitaelezea baadhi ya istilahi zake:

1. *Hamartia*, au *zila*: Kosa la kufisha ambalo hatimaye humtumbukiza shujaa katika ufu. Hili huwa ni kosa la kiuamuzi, au dhambi, au matendo maovu. Kosa hili ndilo husababisha anguko au kifo cha mhusika mkuu (ling. Mutembei 2011b: 262; Wamitila 2003: 354).

2. *Hubris*, au *hibrisi*⁵: Dhambi yenyewe, ama kitendo chenyewe akitendacho shujaa ambacho humwingiza katika *hamartia*. *Hibrisi* ni matukio ya kujitapa kupita kiasi. Kujitapa huku huwa zaidi kuelekea kukashifu au kudharau miungu au Mungu. Kutokana na hali hii *hubris* huonekana kuwa kama dhambi maana huvuka mipaka ya hali ya kawaida (ling. Mutembei 2011b: 261).

⁴ Wanafunzi hawa waliufuata mfano wa utunzi wa Graham Hyslop ambaye mwaka 1954 alikuwa ametunga michezo miwili ya *Afadhali Mchawi* na *Karibu Mgeni* (yote miwili kuchapishwa mwaka 1962). Baadaye alitunga michezo mingine miwili ya *Mchimba Kisima* (1974) na *Kukopa Arusi Kulipa Matanga* (1975). Ling. Wafula 1999: 3-4.

⁵ ‘Kuswahilisha’ istilahi hii iwe ‘hibrisi’ ni pendekezo la Lutz Diegner (Diegner, mawasiliano binafsi).

3. *Anagnorisis*, au *utambuizi wa ndani*: Mhusika mkuu hutambua kuwa amejiingiza matatani kutokana na hatua moja au nyingine, ni mabadiliko kutoka katika kutokujua au ujinga kwenda katika uelewa au ufahamu, mabadiliko haya ndiyo hutokeza au mapenzi au chuki dhidi ya mhusika ambaye mustakabali wake utakuwa ama mzuri (mapenzi) au mbaya (chuki; ling. Mutembei: hapo hapo; Wamitila 2003: 331).
4. *Peripateia*, au *mabadiliko ya bahati*: Hapa mhusika hufanya tukio au huchukua hatua ambayo humtoa katika “usalama” kumwingiza matatani (Mutembei: hapo hapo).
5. *Nemesis*, au *adhabu*: inamaanisha “kupata kilicho stahili”. Kwa hakika *nemesis* ni adhabu ambayo huipata mtu kutokana na matendo yake ya *hibrisi* (Mutembei 2009: 26).
6. *Katharsis*, au *utakaso*: Kuna utakaso wa aina mbili: kwanza, utakaso wa kiroho ambapo ni lazima mtu ajute yaani aone huruma na ahisi woga. Pili, utakaso wa kiutambuizi (*cognitive catharsis*) ambao ni hali apatayo mtu akijifunza jambo. Ni starehe ipatayo akili baada ya kujua jambo (ling. Mutembei 2011b: 264; taz. pia ‘utakasaji’, Wamitila 2003: 330).

Msuko wa tamthilia kutokana na muundo wa ki-Aristotle, ni mtiririko wa vitendo vya lazima unaoanza kwa hali ilivyo, halafu tunaingizwa katika hali ya mgogoro mpaka kufika kileleni ndipo tunapoanza mshuko mpaka kufika katika suluhisho yaani hali mpya (ling. Hussein 1983: 197-205). Katika aya zitakazofuata nitaonyesha vipengele hivi vinavyojitokeza katika muundo wa tamthilia za VVU/UKIMWI.

Athari ya ki-Brecht katika tamthilia za Kiswahili

Mwanafasihi wa kwanza wa Kiswahili aliyeathiriwa na Bertolt Brecht (1898-1956) ndiye alikuwa mmojawapo wa wanafunzi wake yaani Ebrahim Hussein (aliyezaliwa mwaka 1943). Kutokana na kazi ya kifani ya Bertolt Brecht, *The Caucasian Chalk Circle* (1948)⁶ tunayo mbinu ya kitangulizi kama igizo ndani ya igizo, na msuko wa tamthilia unaweza kuanza na kuisha popote ukitumia visengere nyuma (viangaza nyuma) ama viangaza mbele (ling. Wamitila 2003: 117). Dhana ya msingi wa nadharia ya ki-Brecht ni ukengeushi (*Entfremdung*, taz. pia Mutembei 2012: 70f) unaolenga kufanya hadhira ijitenge na hisia na mihemko inayotokana na igizo jukwaani na kurudia uhalisi wa maisha ya kila siku. Ukengeushi ni mbinu ya kuchokoza tafakari na kuangalia kwa kina undani wa igizo. Lengo lake linatimizwa na korasi yaani kiungo baina ya igizo na hadhira. Mutembei (2012: 14) anatoa fasili ifuatayo: korasi ni “matendo au maneno ya kisanaa ayatoayo mtu mmoja au zaidi katika kitendo cha kisanaa au kuhusiana na kitendo hicho cha kisanaa ambapo hadhira hushirikishwa au hufanywa ifikirie undani wa kitendo au maneno hayo jinsi ambavyo isingelifanya kama ingelikuwa vinginevyo. Maneno hayo hutolewa kwa njia ya

⁶ Mchezo huu uliandikwa kwa lugha ya Kijerumani mwaka 1944 ukafasiriwa na Eric Bentley (aliyetimiza miaka 100 mwaka 2016) kwa Kiingereza na kuchapishwa mwaka 1948. Matini ya awali ya Kijerumani ulichapishwa mwaka 1949. *Wahariri wa SWAHILI FORUM*.

UHAKIKI WA TAMTHILIA ZA KISWAHILI ZIHUSUZO VVU/UKIMWI

uimbaji au nathari. Tena, matendo yaweza kuambatana na maneno au yakawa peke yake na hivyo kutokeza utendaji bubu”.

Uhakiki na Uchambuzi wa Tamthilia zinazohusu VVU/UKIMWI

Tamthilia nitakazozichambua ni *Ushuhuda wa Mifupa* (1990) ya Ibrahim Ngozi, *Kilio Chetu* (1996) iliyoratibiwa na Medical Aid Foundation (MAF)⁷, *Giza* (2004) ya Hadija Jilala, *Kilio cha Jeska* (2004) ya Ambrose Mghanga, *Orodha* (2006) ya Steve Reynolds, na *Mwalimu Rose* (2007) ya Ambrose Mghanga.

Nitafafanua fani za tamthilia hizo yaani athari ya ki-Aristotle, athari ya ki-Brecht na dhana ya korasi. Nitachambua pia dhamira na maudhui yaani kuelimisha juu ya ugonjwa wa VVU/UKIMWI pamoja na historia yake na visaasili husika, njia za kuusambaza, njia za kuuepuka, dalili zake, halafu nafasi na mchango wa mila za jadi, huku tukijiuliza kama jadi.

Ushuhuda wa Mifupa na Kilio Chetu

Ushuhuda wa Mifupa ya Ibrahim Ngozi ni tamthilia iliyoshinda tuzo ya BASATA mwaka 1989 ikachapishwa mwaka 1990 na kutumiwa kama kitabu cha kiada katika shule za sekondari. Tamthilia hii inaumbwa na onyesho moja refu ikitumia mbinu ya kisengerenyuma. Mchezo unafunguliwa na ngurumo za radi, milio ya ngoma na sauti za maombolezo. Wahusika ni wa aina mbili. Kuna wale ambao ni mifupa wanaojadili chanzo cha virusi, na nadharia mbalimbali zihusuzo VVU/UKIMWI huku wakitokea wale ambao ni wahusika halisi wanaoonyesha matatizo ya sekta ya afya nchini, tabia ya hatari na miradi ya kudhibiti VVU/UKIMWI. *Ushuhuda wa Mifupa* ni tamthilia inayohusu historia kamili ya VVU/UKIMWI, inatuonyesha chimbuko la usirisiri na imani ya watu waliodhani kwamba VVU/UKIMWI ulikuwa uchawi dhidi ya wafanyabiashara mipakani mwa Tanzania na Uganda waliotajirika sana na kwa sababu hiyo wakaonewa wivu wa wachawi. Inatuonyesha pia mjadala wa kisiasa wa miaka ya themanini baina ya, kwa upande mmoja, Wamarekani waliodai kwamba VVU/UKIMWI vilitokea na masokwe na, kwa upande mwingine, Warusi waliodai kwamba VVU vimetengenezwa makusudi katika maabara. Tamthilia inaendelea na kutuonyesha matatizo ya sekta ya afya, umaskini na ufasidi, kama vile ufasidi wa madaktari wanaotaka kuongezwa mishahara yao na kutoa huduma yao nje ya hospitali kwa njia isiyo salama wakisambaza VVU/UKIMWI. Tatizo jingine ni umaskini katika vijiji visivyo na umeme wala dizeli kwa hiyo muuguzi anadunga sindano zisizochemshwa, na mila hatari ya wanao vijiji wanaopendelea kwenda kwa ngariba kuliko kwenda hospitali mjini. Hatimaye tamthilia hii inatuonyesha hali ilivyo sasa pamoja na hali ya utafiti wa matibabu ya ugonjwa huu.

⁷Tazama chini kwa maelezo zaidi ya nani kauandika mchezo huu.

Tamthilia ya *Kilio Chetu* imechapishwa na Tanzanian Publishing House kutokana na mradi mmojawapo wa shirika la Kimarekani la ‘Medical Aid Foundation’ (MAF) mwaka 1996. Imetokea kutokana na utafiti uliosimamiwa na Aldin Mutembei katika mkoa wa Kagera akishiriki mradi wa KARP (Kagera AIDS Research Program)⁸. Inatumika hadi leo kama kitabu cha kiada badala ya *Ushuhuda wa Mifupa* katika shule za sekondari za Tanzania. *Kilio Chetu* ni tamthilia yenye maonyesho sita inayolenga kueleza VVU/UKIMWI kwa vijana walio katika hatari zaidi kuliko wengine. Ni fupi, lakini imesheheni maudhui nzito ikieleza vipengele vyote vinavyo-sababisha VVU/UKIMWI na madhara yote yanayosababishwa na janga hili. Dhamira kuu ya tamthilia hii ni watoto kudai haki ya kuelimishwa juu ya mambo hayo yanayoathiri sana maisha yao wakitaka kuziangusha kuta zinazozuia mawasiliano mazuri baina yao na watu wazima.

Tamthilia za *Kilio Chetu* na *Ushuhuda wa Mifupa* zinafuata kabisa vigezo vya Aristotle katika muundo ambao unaumbwa na msuko, wahusika na korasi (ling. Mutembei 2011b: 256-267). Katika tamthilia zote mbili msuko unaanza na milio, halafu unatuonyesha njia za uenezaji wa VVU/UKIMWI hadi msomaji/mtazamaji anapofika sehemu ya katikati ya msuko ambapo ndipo ni kilele (ambacho ni cha juu kabisa; *climax*) panapoonyeshwa matokeo ya matendo ya wahusika, yaani ambukizo la VVU/UKIMWI. Kwa kawaida maigizo ya Aristotle yana kilele kimoja tu, lakini maigizo ya VVU/UKIMWI huwa na vilele zaidi ya kimoja kutokana na ukweli kwamba VVU/UKIMWI husambaa kwenda kutoka mtu mmoja mpaka mtu mwingine (ling. pia Ndungo 2004). Aidha, kinyume cha maigizo ya Aristotle, katika maigizo ya VVU/UKIMWI hakuna suluhisho kwa sababu zinawasilisha janga kubwa ambalo linaleta kifo na linageuza dunia iwe ime-jazwa na fujo, woga na huruma. Vipengele vyote vya tanzia vinapatikana kama vile *mabadiliko ya bahati (peripateia)* ambapo utamu wa kufanya mapenzi unatokea uwe uchungu wa ambukizo; *utambuzi wa ndani (anagnorisis)* ambapo wahusika wengi hawajui wameambukizwa na nani na pia waliojua mara nyingi wanaingia katika hali ya chuki dhidi ya wenye hatia ya kusambaza VVU/UKIMWI bila huruma. Hisia na mihemko ya huruma na woga inapofika kileleni inahitaji kushusha kwa *utakaso (katharsis)*, wakati ambapo mhusika anakiri kwamba ni mwathirika wa VVU.

Tukiangalia historia ya VVU/UKIMWI nchini Tanzania tunaona umegunduliwa mara ya kwanza katika kundi la watu tajiri yaani wenye uwezo wa kiuchumi, na ingawa virusi vime-enezwa katika makundi yote ya jamii, maskini na matajiri, maambukizo yanaonekana kuelekea zaidi kutoka matajiri kwenda kwa maskini (kama vile wahusika Meneja Dokoa na Korido-Dokta wa UM, ling. Mutembei 2011b: 265). Kulingana na hali hiyo, wahusika waliosambaza VVU katika tamthilia zote ni watu wa tabaka la juu yaani wenye uwezo fulani katika siasa au uchumi. Kwa kutoa mfano tunakuta wahusika kama vile Meneja Dokoa (*Ushuhuda wa Mifupa*), Bw.

⁸ Muswada wa kazi hii uliandikwa na Aldin Mutembei akishirikiana na Mgunga Mnyenyela wa kundi la wasanii lititwayo ‘Parapanda Arts’ pamoja na Mona Muakalinga.

UHAKIKI WA TAMTHILIA ZA KISWAHILI ZIHUSUZO VVU/UKIMWI

Echo (*Orodha*), Bw. Makoma (*Mwalimu Rose*), na Joseph (*Kilio cha Jeska*). Wao wanalaumiwa na jamii nzima, kwa sababu ni wenye hatia, yaani wanafanya kosa la kufisha ambalo linasababisha anguko lao, yaani ndio hatua ya zila (*hamartia*). Walakini kipengele cha zila ni tofauti kidogo katika maigizo ya VVU/UKIMWI kuliko katika maigizo ya Aristotle, kwa sababu mhusika mkuu katika muundo wa ki-Aristotle ni mbabe shujaa, lakini katika *Ushuhuda wa Mifupa* tunangalia wahusika wenye hatia waliotenda wovu, kama mhusika Korido-Dokta ambaye ni tabibu lakini anakula rushwa, anawahudumia wagonjwa vibaya na anafanya zinaa na wagonjwa wa kike. Juu ya hayo hakuna suluhisho kwa kosa lao maana VVU/UKIMWI unaua na hauna tiba. Uambukizaji ni kosa la ufahamu, hali ya kutojua, hali ambayo inajitokeza zaidi kwa wahusika ambao ni vijana, haswa wasichana, kama vile wahusika Suzi (*Kilio Chetu*), Makalikiti (*Ushuhuda wa Mifupa*), Furaha (*Orodha*), Nuru (*Giza*), na Jeska (*Kilio cha Jeska*).

Korasi katika maigizo ya VVU/UKIMWI inajitokeza kama wimbo kutoka utamuduni wa kimapokeo, jambo ambalo linadhihirika katika *Ushuhuda wa Mifupa* na *Kilio Chetu*. Korasi kama wimbo ni sauti za maombolezo na milio ya ngoma. Korasi hiyo pia inajitokeza katika muundo kwa sababu tamthilia hizi zina umbo sawasawa mwanzoni na mwishoni. Licha ya hayo, korasi inajitokeza kama mhusika Mtambaji, katika *Ushuhuda wa Mifupa*, au mhusika Msimulizi, katika mchezo wa *Kilio Chetu*, ambao wanaunganisha maonyesho, wanatoa maelezo, maoni, ushauri, wanauliza maswali au wanajibu maswali ya wahusika wengine.

Tukichambua korasi katika tamthilia ya *Ushuhuda wa Mifupa* kwa undani zaidi, tutaona kuwa inajitokeza kwa aina nne yaani korasi kama kimya, sauti, muundo na mhusika. Aina ya korasi kama kimya (taz. Mutembei 2012: 57-61) ni pale ambapo wahusika wanaonekana wakitenda matendo yao mmoja baada ya mwingine, kama vile kuchoma sindano kiholela, kutahiri kiholela na kwa kufanya hivi kuusambaza VVU/UKIMWI ‘bila kelele’. Katika miaka ya kati ya themanini hadi mwishoni mwa miaka ya tisini VVU/UKIMWI ulikuwa ukienea kutokana na matendo bubu ama ya wale waliotenda ngono kwa uzembe au kutokana na wafanyakazi katika sekta ya afya waliofanya kazi kiholela.

Igizo-bubu linafuata. Wateja wanapita wanatoa fedha, na kufuatana na malaya wale pembeni, au nyuma ya jukwaa na kwa muda kidogo hawaonekani. (UM 11; herufi za mlazo hapa na katika madondoo yafuatayo kama katika matini ya awali)

Aina ya korasi kama sauti ni pale ambapo sauti inasikika kama vilio vinavyokatisha maelezo ya Mtambaji, au vinavyotokea mara kwa mara na kwa ghafla katika igizo, korasi hii inajitokeza katika mtindo wa ukengeushi unaojenga hali ya taharuki.

Mtu 3: “Kwa nini umenipiga...? Wewe ndiye umeleta AIDS... wewe... wewe...” (*Ghafla sauti za vilio, [w]anaganda*)

Mtambaji: “Wakati wanabishana, watu wanaendelea kupukutika katika mji, watu... (*vilio*). Watu wanaendelea kuteketea (*vilio vinazidi*)” (UM 5)

Korasi kama ukengeushi ni sauti ya kicheko, “mara kicheko kinasikika toka pembeni” (UM 9). Sehemu ya kwanza na ya mwisho wa tamthilia hii zina umbo sawa; muundo wa onyesho unajirudia mwishoni mwa igizo wakati wahusika wenye uhai wanarudi wakawa mifupa na wanaanza kujinyonganyonga kama mwanzoni mwa mchezo ngoma na sauti za vilio zikisikika. Muundo huu unatokea kuwa aina ya korasi. Korasi kama mhusika inajitokeza mwanzoni mwa mchezo Mtambaji anapoingia katikati ya kitangulizi cha mazungumzo ya mifupa kwa kutumia mtindo wa fasihi simulizi yaani utungaji wa hadithi. Hadithi ya Mtambaji ni igizo ndani ya igizo⁹ inayotangulia mjadala kuhusu chimbuko la VVU/UKIMWI. Mtambaji ni sura ya korasi kwa sababu anaunganisha vipandevipande vya mchezo ili vitokeze mtiririko wa uigizaji,

“Viini vikaendelea kusambaa kwa namna mbalimbali, kama vile kwenye vituo vya matibabu [...] Katika mji wetu pia kulikuwa na akina Korido-Dokta...” (UM 6-7)

Juu ya hayo mtambaji anatoa maoni na maelezo yake na kujibu maswali ya wahusika, kama vile:

Meneja Doko: “[Makalikiti] alikuwa akiumwa nini?”

Mtambaji: “Ah! Bwana hata haieleweki vizuri. Lakini nimesikia watani wanapitapita hapa wanasema kuwa amekufa kwa Slimufiti...” (UM 15)

na anatangulia onyesho, anatamka mkarara: “viini ndiyo vinavyosambaa hivyo... ndiyo viini vilivyoenea hivyo...” (UM 11).

Mhusika wa kikorasi mwingine ni Mtani aliyechochea ukweli yaani dhamira kuu ya mchezo kwamba VVU/UKIMWI upo na hauna tiba kwa hiyo ni muhimu kuepuka uasherati kwa elimu ili tujihadhari.

Mtani: “Alikuwa akiumwa Acha Iniue Dawa Sina! Ndiyo Acha Iniue Dogodogo Siachi! Makalikiti alikuwa anaumwa eidisi! VVU/UKIMWI!”

[...] “Fedha zote zitaishia kwa waganga. Ugonjwa huu hauna tiba hata ya kuombewa!” (UM 15-16)

Mtani: “Nasikia ndugu zetu wamegundua KEMRONI.”

Mtambaji: “Mji wetu unahitaji KINGA siyo tiba!” (UM 21)

Kwaya ya kupendekeza matumizi ya kondomu ni sehemu nyingine muhimu ya tamthilia:

“Tumia mipira, ni kinga bora!” (UM 18)

Tanzia inayowasilishwa katika *Kilio Chetu* inafuata muundo wa ki-Aristotle (taz. Mutembei 2011b: 256-267). Katika *Kilio Chetu* kama katika tanzia nyingine zinazohusu VVU/UKIMWI, kumewasilishwa balaa, na balaa hiyo inatokea kutoka hatua mbili: ya kwanza ikiwa ni *mabadiliko la bahati (peripeteia)* yaani kubadili nia iliyopaswa kuwa njema. Kumbekuirudisha kinyu-menyeume, kwa mfano dhamira nzuri ya kufanya mapenzi na mtu unayempenda, kwaweza kuleta

⁹Tazama pia *The Caucasian Chalk Circle* (Brecht 1948), na athari ya ki-Brecht.

UHAKIKI WA TAMTHILIA ZA KISWAHILI ZIHUSUZO VVU/UKIMWI

matokeo mabaya kama vile kuathiriwa na VVU. Hapo hatua ya pili ni *anagnorisis*, yaani *utambuzi wa ndani*, ambapo mhusika hutambua kwamba amejilingiza matatani, na ananza kupata chuki dhidi ya mwenye hatia. Kwa mfano mhusika mkuu wa *Kilio Chetu*, Suzi anapopata *utambuzi wa ndani* anasema:

“Kwani Joti afe? VVU/UKIMWI?...

Kisha inamaana na mie nina VVU/UKIMWI?

Maana huambukiza.” (KCh 39)

Kilio hicho ni utambuzi wa Suzi na ni pia kilio cha watoto waliopata ambukizo la VVU/UKIMWI kwa sababu ya kutofahamu kwao kutokana na ukosefu wa elimu, na wakati wanapoli-gundua ambukizo ndipo wapo wameshachelewa na tayari wameshaambukizwa. Kwa hiyo mabadiliko hayo kutoka kutokujua mpaka kujua hutokeza chuki ya watoto dhidi ya wazazi na walezi:

“Mie kwanza sikujua mambo haya. Mama na mjomba walijua juu ya mambo haya ya mapenzi. Mjomba alitaka kujaribu kuzuia balaa. Mama hakuwa radhi kuachana na utamuduni wa kale wa kuweka ukuta baina ya wazazi na watotokatika kujadili mambo haya.... mimi na Joti tungepata bahati ya kuelimishwa, tusingetumbu... tui... (*Anaanguka chini*)” (KCh 40)

Katika sehemu hiyo ya tamthilia imetokea balaa kwa sababu la kosa la kiuamuzi la mhusika mkuu kama kwa mfano kufanya mapenzi kabla ya wakati wake, utotoni, kabla ya ndoa na bila kinga (“pekupeku”). Kosa hili linaitwa *hamartia* au *zila* na husababisha anguko au kifo cha mhusika ambaye anapotambua *zila* akaingia katika hali ya *utambuzi* na ataweza kuepusha tanzia kwa kujitakasa. Kwa mfano katika *Kilio Chetu* tunaona *utakaso* (*katharsis*) wakati Mjomba anatamka: “Sasa huu ni ukweli wa kwanza hatuna budi kuukubali japo unaumwa. Na ukweli wa pili ni huu wa kwamba ugonjwa huu hauna tiba.” (KCh 37), na wakati Baba Joti anatambua: “Hatuna la kufanya zaidi isipokuwa kumwachia Mungu aamue” (KCh 38).

Korasi katika mchezo huu inajitokeza kwa aina tatu kama wimbo, mhusika na dhamira. Korasi kama wimbo inajitokeza mwanzoni kuufungua mchezo mbele ya hadhira, yaani wimbo wa *ki-parodosi* (kitangulizi), unaotumiwa kutambulisha mchezo na maigizo ya kitanzia. Wimbo huu wa kitangulizi unawasilishwa na ‘Kiongozi’ na ‘Wote’ (hadhira). Wimbo unajitokeza mara nyingine mwishoni mwa mchezo, yaani wimbo wa *ki-eksodosi* (wimbo wa hitimisho). Wimbo huu ni wimbo wa maombolezo unaoimbwa tena na Kiongozi pamoja na Wote. Tunapata nyimbo za kikorasi kama hizo hata kwa mfano katika tamthilia ya *Lina Ubani* (1984) ya Penina Mlama Muhando. Tunayo pia aina nyingine ya wimbo, wimbo wa Anna, unaojitokeza katikati ya mchezo kama mkarara unaotoa mwangwi na kusikika akilini mwa hadhira: “Muda wangu kufanya hayo haujafika mie” (KCh 29).

Korasi kama mhusika inajitokeza mwanzoni mwa mchezo kama Mtambaji¹⁰ anaingia katikati ya wimbo wa ki-*parodosi* ili kuwaeleza hadhira sababu za kilio hicho kwa kutumia mtindo wa fasihi simulizi yaani utungaji wa hadithi. Hadithi ya Mtambaji ni hadithi ndani ya hadithi¹¹ inayoeleza VVU/UKIMWI kwa kifumbo. VVU/UKIMWI unasawiriwa kisitiri na mhusika aitwaye ‘Dubwana’ (jitu). Mbinu hiyo hiyo inapatikana ndani ya hadithi ya Bibi katika tamthilia ya *Lina Ubani*, ambapo viongozi wanageuka kuwa walafi na wafisadi kama mazimwi. Mhusika wa kikorasi mwingine ni Mjomba anayewasilisha dhamira ya mchezo inayotoa ujumbe wa kuu-kubali VVU/UKIMWI na kupambana nao bila kuwanyanyasa na kuwatenga waathirika: “[...] mgonjwa asitengwe maana UKIMWI hauambukizwi kwa hewa au kula pamoja” (KCh 37). Korasi kama dhamira inajitokeza mwishoni mwa mchezo huu katika kilio cha Suzi, kinachowasilisha dhamira kuu ya mchezo ya kuimulikia jamii kuhusu ukosefu wa elimu ya kijinsia, hasa kwa upande wa vijana, na madhara yote yanayosababishwa na hali hii.

Muundo wa kitangulizi na wa igizo ndani ya igizo¹² wa *Kilio Chetu* ni sawasawa na ule wa *Ushuhuda wa Mifupa*. Tunaweza kulinganisha hadithi ya Mtambaji katika *Kilio Chetu*:

“Hapo zamani za kale paliondokea kisiwa kimoja kikubwa sana. Kisiwa kilikuwa na watu wa kila aina. Kulikuwepo matajiri na kulikuwepo masikini. Watu waliishi kwa furaha sana... Dubwana likaleta balaa kisiwani. Watu walipukutika, wakupukutika kama majani ya kiangazi. Wakapukutika...”; “Basi watoto wakaendelea kudhoofika kwa kukosa elimu ya jinsia; dubwana lile likaendelea kuwadhuru, wakateketea. Vifo vikawazoea, vikawazoea... vikawazoea.” (KCh 1-3)

na majibizano ya mifupa katika *Ushuhuda wa Mifupa* “Vijana wanapukutika... wazee wanapukutika... jamii inadhoofika... jamii inakufa... balaa... nasema balaa kubwa!” (UM 2).

Tunaweza pia kuangalia ilivyofanana hadithi ya Mtambaji katika tamthilia hizo mbili:

“Hapo zamani za kale paliondokea kisiwa kimoja kikubwa sana. Kisiwa kilikuwa na watu wa kila aina. Kulikuwepo matajiri na kulikuwepo masikini. Watu waliishi kwa furaha sana... Dubwana likaleta balaa kisiwani.” (KCh 1);

“Nitaanza mwanzo kabisa katika masimulizi yangu ili tuone ilivyotokea. Katika mji wetu kulikuwa na watu wa kila aina kama miji mingine... walikuwepo vijana... wazee... watoto... vikongwe... akina baba na akina mama... basi tuliishi na raha mustarehe kwa miaka mingi, lakini ikafika mwaka mmoja huo tukaona ghafla vifo vya ajabuajabu vingivingi vikaanza kutokea.” (UM 3-4)

Inaonekana wazi kuwa waandishi wanatia mkazo juu ya ujumbe kwamba ugonjwa wa VVU/UKIMWI unaathiri watu wote “wa kila aina” na unaua watu wengi bila huruma ukisaba-

¹⁰ Tazama wahusika Mtambaji katika *Lina Ubani* (Muhando, 1984), na Bi Msimulizi katika *Nguzo Mama* (Muhando, 1982).

¹¹ Mbinu hii imetumiwa pia katika *The Caucasian Chalk Circle* (Brecht 1948 [1944]) na *Mashetani* (Hussein 1971).

¹² Muundo huo ni athari ya ki-Brecht.

UHAKIKI WA TAMTHILIA ZA KISWAHILI ZIHUSUZO VVU/UKIMWI

bisha “vifo vingivingi”. Hayo yameelezwa kwa mtindo wa fasihi simulizi wa kutumia fomula ya ngano ya jadi (“Hapo zamani za kale”).

Baada ya kushughulikia fani za tamthilia hizo mbili sasa nitahakiki pia kipengele cha maudhui yahusuyo elimu ya afya kuhusu VVU/UKIMWI na mchango wa mila za jadi. Katika tamthilia ya *Ushuhuda wa Mifupa* njia mbalimbali VVU zisambazwavyo pamoja na dalili zake zimeorodheshwa wazi:

Mfupa I: “[...] Vinasafirishwa kwa sindano na vifaa vingine vya kuchangia [...] hasa zaidi, kwa zinaa na kulawiti [...] mwili unadhoofu! Jamii inadhoofu! Madonda! Mapele! Nywele zinapunyuka! Kuhara! Vichaa! Vifua! [...]” (UM 1)

Katika tamthilia hii zinatumiwa sitiari na tasifida zifuatazo kwa kutuonyesha hali ya mashaka na kutoukubali ugonjwa wa VVU/UKIMWI (ling. jedwali la *Mutembezi 2011b: 263; kurasa za UM; tafsiri na mabadiliko yote ni yangu C.N.):

Tamathali ya usemi (TYU)*	Aina ya TYU	Tafsiri ya neno kwa neno*	Maana*
<i>kupukutika</i> (2)	sitiari	to fall off	kufa
<i>rangi mbili</i> (8)	tasifida	two-colors	vidonge vya Tetracycline
<i>spea taya</i> (8)	tasifida	spare-tyre	hawara
<i>kuumwa na nge</i> (8)	sitiari	scorpion bite	kuambukizwa na magonjwa ya zinaa
<i>maduka</i> (11)	sitiari	shops	kujiuza
<i>slimufiti</i> (15)	tasifida	slim fit	VVU/UKIMWI
<i>Acha iniue dawa sina</i> (15)	tasifida	Let it kill me, I have no cure	VVU/UKIMWI
<i>Acha iniue dogodogo siachi</i> (15)	tasifida	Let it kill me, I cant’t give up to have sex with a chick	VVU/UKIMWI
<i>kununua sanda</i> (18)	sitiari	to buy a shroud	kuambukizwa
<i>gharika</i> (19)	sitiari	flood (kufurika)	VVU/UKIMWI

Wazo kuu linalojitokeza katika *Ushuhuda wa Mifupa* linaonyesha mila za jadi kama mila ambazo zinaweza kuwa potofu, kwa mfano matumizi ya nyembe zisizo salama katika tohara ambazo

zinaweza kuwa njia moja ya kusambaza VVU/UKIMWI. Tatizo linaloweza kuchangia ni kwamba wanavijiji wengi hawawezi kwenda hospitali mjini kwa sababu hawana pesa za kutosha, na kwa hivyo wanatafuta tiba kutoka kwa ngariba ambaye mara nyingi si mganga (daktari).

Ngariba: “Mimi si Ngariba tu. [...] Nikipumzika [...] kutairi wanaume basi huwasaidia akina mama kazi za kutoga masikio na pua [...] Si vimeo tu. Kutahiri watoto na hata wakubwa ndiyo mwenyewe mimi.” (UM 10)

Anavyosema Mtambaji katika mchezo huu wengine wanakwenda kwa mganga bila kupata faida yoyote: “Waganga na waganguzi! Wapi! Mtoto anazidi kunyong’onyea tu” (UM, hapo hapo). Imenyeshia pia imani potofu ya watu hata ya watu wa tabaka la juu kama Meneja-Dokoa:

“Mimi ni mtu wa kampuni ya kondomu... mtu mkubwa kidogo... hivyo hupendelea dogodogo za shule kama wewe. Unajua, lazima tahadhari kabla ya hatari, kuna viini siku hizi...” (UM 10)

Dhamira inayotolewa katika kazi hii ya fasihi ni kwamba kila mtu anatakiwa kujitahidi kuzingatia masharti ya kinga dhidi ya VVU/UKIMWI na kuacha uasherati (ling. Mbonde 2002: 136-144).

Katika *Kilio Chetu* VVU/UKIMWI (*Mutembei 2011b: 263; kurasa za KCh; tafsiri na mabadiliko yote ni yangu, C.N.) unaelezwa kwa kutumia tasifida na sitiari nyingi, kwa kutolea mifano kadhaa:

Tamathali ya usemi (TYU)*	Aina ya TYU	Tafsiri ya neno kwa neno*	Maana *
<i>dubwana</i> (1)	tashhisi	giant	VVU/UKIMWI
<i>kupukutika</i> (1)	sitiari	to plummet	kufa
<i>vikawazoa</i> (2)	sitiari	to collect, to sweep up	kufisha kwa wengi
<i>kizuka</i> (4)	tashhisi	ghost; widow	mwathirika
<i>kakanyaga waya</i> (4)	tasifida	stepping on a wire	kupata VVU/UKIMWI
<i>pekupeku</i> (16)	sitiari	barefoot	kujamiiana bila kondomu
<i>kula pipi na ganda lake</i> (16)	sitiari	to eat a sweet in its wrapping	kujiamiana na kondomu

UHAKIKI WA TAMTHILIA ZA KISWAHILI ZIHUSUZO VVU/UKIMWI

<i>mnyonyoe manyoya</i> (24)	sitiari	shave him/her	ngono
<i>kula mizizi ya aina zote</i> (32)	sitiari	to eat roots of all kind	kunywa dawa za aina mbalimbali

Wazo kuu la *Kilio Chetu* linafanana na fikra ya mkondo wa wataalamu wanaofikiri kwamba tokeo moja baya la utandawazi ni watu kupoteza mila zao za jadi ikiwemo elimu ya afya, kwa hivyo vijana wengi wanakosa mafunzo muhimu yahusuyo afya, familia na mahusiano ya kifamilia na ya kijinsia kwa ujumla. Fikra hiyo inaweza kulinganishwa na maelezo yatolewayo na mhusika Dk Hans wa riwaya ya *Ua la Faraja*: “Msahau kwao ni mtumwa” (ULF, uk. 357; ling. pia 357-358; 412-413).

Mtambaji: “Kisiwa kizima kipo gizani. Watoto ndio kabisa. Wapo katika giza nene. Wanashindwa kutofautisha kati ya puto na kondomu. Wazazi wanaliona tatizo hili lakini hawapo tayari kuwapambanulia. Eti mila inakataza. Waongo wakubwa! Mbona historia inatueleza kuwa taasisi za jando na unyago kabla ya ukoloni, zilifundisha tendo la ndoa na maisha kwa ujumla wakati wa ndoa... Mila zetu hazikukataza kutoa mafunzo ya elimu ya jinsia bali zilikuwa zikitolewa katika maeneo na nyakati maalumu.” (KCh 16)

Tamthilia hii inatoa wito wa kulinda mila za jadi, lakini inapinga imani potofu kama vile kwenda kwa mganga wa jadi mtu akiambukizwa na VVU/UKIMWI: “Mtoto kala mizizi ya aina zote na hao waganga wamemaliza makombe yao yote, lakini ndiyo hivyo tena” (KCh 35). Ujumbe unao- tolewa unasema kwamba ni bora kutegemea uchunguzi na tiba za uganga (udaktari) wa siku hizi kuliko tiba ya kienyeji na kuukubali ukweli kwamba ugonjwa wa VVU/UKIMWI hauna tiba.

Giza na Kilio cha Jeska

Giza na Kilio cha Jeska ni tamthilia zilizoandikwa na Hadija Jilala na Ambrose Mghanga walipokuwa wanafunzi wa shahada ya kwanza zikachapishwa na mradi wa ‘Angaza Initiative’ mwaka 2004.

Kichwa chenyewe cha tamthilia ‘giza’ ni sitiari ya VVU/UKIMWI ikimaanisha kwamba maisha ya mhusika mkuu Nuru yata ‘zimishwa’ na ugonjwa huu na ataingizwa gizani. Tamthilia hii iliyogawanyika katika maonyesho kumi inatumia mbinu ya kiangaza mbele. Sehemu ya kwanza na ya mwisho wa tamthilia hii zina umbo sawa, muundo wa onyesho unajirudia mwishoni mwa igizo ambapo tunasikia sauti ya maombolezo ya Mama Nuru pamoja na wahusika wa kikorasi wanaofafanua onyesho na dhamira ya tamthilia, Bi Msimulizi na Kichaa, kama mwanzoni mwa mchezo. Muundo huu wa kiangaza mbele ni athari ya muundo wa ki-Brecht; chambi- lecho Brecht tamthilia inaweza kuanzia na kuishia po pote.

Korasi katika tamthilia hii inajitokeza kama mhusika, sauti na ukengeushi. Mhusika ambaye ni sura ya korasi ni Bi Msimulizi anayefungua igizo, anasimulia muhtasari wa yaliyomo na anaji-

tokeza pia mara kwa mara katika igizo ili afafanue, aulize maswali, ama atoe maoni au maelezo yanayounganisha sehemu moja na sehemu ifuatayo. Bi Msimulizi anafafanua matatizo ya kijamii yaani ufisadi, rushwa na uongozi mbaya katika kila sekta, daraja na tabaka la kijamii.

“Kila mtu amekuwa kipofu hata wasomi!” (G 9); “Hiyo serikali ni nini?” (G 17);
“Haya hospitali ndiyo hizo. Madaktari ndio hao, hawana utu pesa ndio utu wa mtu.
Mtu anapoteza maisha ya mtu kwa pesa. Mfumo mbaya wa uongozi kuanzia serikalini na sekta zote” (G 21)

Bi Msimulizi anasisitiza pia umuhimu wa kuondoa siri na mwiko akitoa wito wa kuongea wazi kuhusu hatari za VVU/UKIMWI ili tuokoe vizazi vya badaaye: “Nani atasema wazi kuwa ana UKIMWI ili jamii ione na ijifunze, tutazaa watoto wenye UKIMWI mpaka lini?” (G 22).

Mhusika mwingine wa kikorasi ni Kichaa ambaye anatoa mwangwi unaorudiarudia na kuzungukia dhamira kuu ya tamthilia: “Kweli GIZA imezima NURU! Giza linatawala hakuna NURU” (G 2). Korasi kama sauti inatabiri yanayotokea: “GIZAAAAAA” (G 19); “Waje waionje tamu na chungu ya maisha/UKIMWI” (G 22).

Korasi inajitokeza vilevile kama ukengeushi ambapo Sauti inakata maneno ya Nuru kwa sauti inayosikika kwa mbali ikitolea hukumu yake: “HILO NI PIGO” (G 22); “Hatukopeshi” (G 37). Aina nyingine ya ukengeushi pia ni pale tunaposikia kicheko kisicho na furaha kati ya mazungumzo mazito ya igizo kutokana na mhusika Kichaa au mhusika asiyeonekana yaani Sauti. Tamthilia hii inafuata kigezo cha ki-Aristotle na igizo linaishia na *utambuzi* wa Nuru:

“Kama UKIMWI ni adhabu mbona hata watiifu wanakumbwa?” (G 41)

Nuru anakiri kwamba ni mwathirika, lakini hawezi kuukubali ugonjwa huo kwa sababu ni msichana mtiifu. Mbinu nyingine inajitokeza kutoka maneno ya Steve anapotambua kosa lake akipata *utakaso* wake:

Steve: “Nuru naomba sana unisamehe... sikutegemea kuwa katili kiasi hicho bali ni tamaa niliyokuwa nayo juu yako... nilikuwa tayari kuua ili uwe wangu.” (G 35)

Mhusika Steve amejiingiza matatani, sio yeye mwenyewe tu, lakini ameweka hatarini hata maisha ya familia yake kwa sababu ya tamaa ya mapenzi (*mabadiliko ya bahati*). Hali yake ya woga na uchungu ilimlazimisha ajute mpaka aombe radhi (*utakaso*).

Katika tamthilia hii zinatumiwa tamathali za semi mbalimbali kuhusu ugonjwa huu, hasa tasifida na sitiari, kwa ajili ya kueneza ufahamu kuhusu VVU/UKIMWI. Mifano teule ndiyo ifuatayo:

UHAKIKI WA TAMTHILIA ZA KISWAHILI ZIHUSUZO VVU/UKIMWI

Tamathali ya usemi (TYU)	Aina ya TYU	Maana
<i>amewahi kwa ngoma</i> (8)	sitiari	kufa (mapema) kwa VVU/UKIMWI
<i>mkanda wa jeshi</i> (34)	tasifida	VVU/UKIMWI
<i>kumwua kwa kumnyonga</i> (50)	sitiari	kumwambukiza mtu kwa VVU/UKIMWI
<i>kupukutika kama mti wa kiangazi</i> (5)	tashbiha	kukondeana mno kwa maradhi
<i>kurukaruka ovyo</i> (50)	tasifida	umalaya

Tamthilia *Kilio cha Jeska* imegawanyika katika maonyesho tisa na inajitokeza kuwa na muundo wa ki-Brecht. Muundo huo ni aina ya korasi pia ikitumiwa kuwaonyesha hadhira dhamira ya tamthilia. Maswala yanayozungumziwa ni mengi hasa unyanyasaji wa kijinsia na mila potofu ambazo zinahatarisha wasichana kuathiriwa na VVU/UKIMWI, kwa mfano, ndoa ya ku-lazimishwa:

Mama Jeska: “Hujaamua, kwani ni wewe unayeamua, sisi ndio tunaamua, wewe huna uamuzi wote [...] hatuwezi kuendelea kubishana na kindi. Unataka kutuaibisha wewe! [...] mtu tunakufuatia heshima [...]” (KJ 1)

Katika familia inayotawaliwa na mfumo dume wasichana hawana haki ya kuamua, maamuzi ni ya wazazi wake, haswa akina baba. Ndicho kilio cha Jeska, ambacho ni sura ya *anagnorisis* pia, inayoonyesha chuki ya Jeska dhidi ya wazazi wake walio na hatia:

Jeska: “Si nilikuambia mama, hukutaka kunisikia! Mama, maaaa!” (KJ 31)

Mhusika Jeska katika tamthilia hii anacheza pia kama mshtaki wa mila na desturi potofu yaani mfumo dume na unyanyasaji wa kijinsia.

Orodha

Orodha (2006) ni tafsiri ya Saifu D. Kiango ya mchezo wa ‘The List’ ulioandikwa na Steve Reynolds na kuigizwa na Dar es Salaam Young Peoples Theatre (DYPT).¹³ Kulingana na maelezo ya mwandishi mwenyewe katika utangulizi, tamthilia hii inaweza kuitwa ‘tanzia-ramsa’ (O iv), kwa sababu ni kichekesho na wakati huohuo ni tamthilia ya kielimu kuhusu VVU/UKIMWI. Sehemu ya kwanza na ya mwisho wa tamthilia hii, zina umbo sawa, mwishoni mwa mchezo

¹³ Steve Reynolds atokaye Uingereza ni mwalimu wa michezo ya kuigiza na mkuu wa sanaa za ubunifu katika shule ya *International School of Tanganyika* ya Dar es Salaam tangu mwaka 1996. Alilianzisha kundi la Dar es Salaam Young Peoples Theatre (DYPT) mwaka 2002 kwa kulenga kuwasaidia ‘vijana wa mitaani’ ili watoke katika hali yao duni ya kimaisha na kupata elimu na ajira bora (ling. O, uk. iii).

tunarudi katika mazingira yale yale na muda huu huu tulipokuwa mwanzoni katika mazishi ya Furaha. Muundo huu wa kiangaza mbele ni athari ya muundo wa ki-Brecht, kama katika tamthilia ya *Giza* iliyoelezwa hapo juu. Igizo linaanza na wimbo wa kikorasi yaani sauti ya vilio ambayo inafanana na matumizi ya sauti ya vilio katika tamthilia ya *Orodha* (O 1), *Kilio Chetu* (KCh 1), na *Ushuhuda wa Mifupa* (UM 1). Tunaweza pia kulinganisha mhusika Furaha wa *Orodha* na mhusika Suzi wa *Kilio Chetu* ambao wote ni wasichana wadogo wanaokwenda shule na wanaoingia hatarini kwa sababu ya ukosefu wa elimu. Kufuatana na vigezo vya Aristotle, *anagnorisis* ya Furaha ni pale ambapo anakubali ukweli wa ugonjwa wake:

Furaha: “Nina UKIMWI... na kuikubali hali hiyo” (O 29)

Hatua ifuatayo ya *utakaso* inajitokeza pale ambapo ananena:

Furaha: “Nilipata muda mwingi wa kufikiri, kubadilika, kukua kama mtu; hata ninapokuwa nakufa. Katika ukurasa unaofuata kuna orodha ya vitu ambavyo vili-saidia kuyafupisha maisha yangu, orodha ambayo inaonyesha kwenu nyote ukweli juu ya kifo changu” (O 28)

Furaha ni mhusika, na ni pia sura ya kikorasi anapotolea dhamira ya tamthilia yaani nasaha bora ili vijana wenzake waepuke VVU/UKIMWI:

“Kondomu, uaminifu, elimu, welewa, uwazi, uadilifu, uwajibikaji, ukweli, upendo, msamaha. Ukosefu wa mambo haya ndio ulioniua.” (O 45)

Korasi katika tamthilia hii inajitokeza kama mhusika, Mama Furaha, aliyetolea dhamira kuu ya tamthilia akijitakasa (yaani akiingia *katharsis*), kama mhusika wa Mjomba katika *Kilio Chetu*, anaposema:

Mama Furaha: “Ukweli ni lazima usemwe! Yeye si wa kwanza, na wala hatakuwa wa mwisho iwapo hatutaukabili ukweli!... lazima tukumbuke kwamba Furaha aliteseka kutokana na hivi virusi vya kutisha...” (O 3)

Hatua ya *zila* yaani kosa la mhusika linalosababisha anguko lake inajitokeza pia, lakini mhusika si shujaa kumbe ni mtu mwenye tabia mbaya. Kulingana na mawazo ya Kyallo Wamitila kuhusu mwingiliano wa wahusika katika kazi tofauti za kifasihi (*interfigurality*), tunaweza kulinganisha vizuri wahusika wa tamthilia hizi (ling. Wamitila 2000). Kwa mfano, mhusika Bwana Ecko ni mfanya biashara wa tabaka la juu anayelinganishika vizuri na mhusika Meneja-Dokoa wa *Ushuhuda wa Mifupa* anapokwenda kuwashawishi wasichana wadogo kwenye baa. Tunaonyeshwa pia kuwa ufisadi na unafiki zipo katika jamii nzima, hata kanisani kama linavyodhihirika katika usawiri wa mhusika Padri James, kwa mfano hapo anapomwambia mhusika Furaha:

“Naweza kukusaidia, mwanangu... lakini tunahitaji muda... na usiri...” (O 9)

Tamthilia hii inaonyesha pia imani potofu ya watu hata ya watu wa tabaka la juu, kama Bwana Juma, hivyo ndivyo alivyofikiri Meneja-Dokoa, mhusika wa *Ushuhuda wa Mifupa*:

UHAKIKI WA TAMTHILIA ZA KISWAHILI ZIHUSUZO VVU/UKIMWI

“... wanasema kwamba kufanya mapenzi na bikira ni tiba ya uhakika!” (O 27)

Ili kutimiza lengo la kuelimisha juu ya VVU/UKIMWI tasifida zitumiwazo katika tamthilia hii ni ‘ugonjwa wa slim’ (O 24) na ‘kirusi cha kutisha’ (O 43).

Mwalimu Rose

Tamthilia ya *Mwalimu Rose* imeandikwa na Ambrose Mghanga na kuchapishwa mwaka 2007. Katika tamthilia hii kimedhihirika kipengele cha *zila* au kosa la kufisha la mhusika Bw. Makoma aliye afisa elimu yaani mtu wa tabaka la juu na aliye na tabia ya uzinzi mpaka akawa ameathirika. Kwa vile zila katika tamthilia ihusuyo VVU/UKIMWI haina suluhisho wahasika wote wawili Bw. Makoma na hawara wake Mw. Rose wanapata *nemesis* yaani *adhabu* ya kifo. Bw. Makoma anapotoa ushuhuda wake kwa Mlokole anatambua makosa yake yaliyomleta maambukizo, hatua hii ikiwa ni *utambuzi*:

“Nilikuwa mlevi, nilikuwa mzinzi, nilizini na wake wa watu, niliiba fedha, niliwapa watoto wa shule mimba na kushiriki kutoa mimba, nilihongwa, ili wale waliowapa mimba wasishitakiwe. Nilitoa rushwa, nilishuhudia uwongo mahakamani, niliua kwa uchawi...n.k.” (MwR 70)

Baada ya utambuzi hatua inayofuata yaani utakaso inajitokeza katika maneno ya Mwalimu Ngua ambaye ndiye mhusika wa kikorasi pia.

Mw. Ngua: “Hakuna juu lolote. Hiyo bwana ni ngoma tu. Tutake tusitake. Hivi mdudu naye hukemewa! Huyu akishaingia huwa ameingia. Hutolewa tu kwa udongo.” (MwR 76)

Kwa maneno hayo yake anasema wazi kwamba Bw. Makoma ameshaambukizwa na atafariki.

Korasi inajitokeza kama wahasika yaani walimu ambao katika mazungumzo yao wanatueleza dhamira kuu ya tamthilia.

Bertha: “Kwa nini watu hawaachi ngono zembe? Wala hawatumii Kondomu?”

Mw. Suzi: “Unajua sisi Waafrika, mila zetu nazo zinatuponza... mwanaume hataki kutoka na mke wake, kama wanavyofanya wenzetu Wazungu... si inabidi atafute changudoa!”

Mw. Halima: “Umaskini unachangia sana. Wanawake wengi... wanakubali tu mtu yeyote, na wala hachukui tahadhari yoyote. Mwanaume ndiye anayekuwa mwamuzi wa kila kitu, kutumia kondomu au kutotumia.

Suala lingine ulevi. Watu wakinywa pombe, hawajali tena suala la kondomu.

Bertha: “Wanaume wengine... bado atatoka nje tu.” (MwR 63)

Tamthilia hii inatoa nasaha bora ambazo ni maudhui ya tamthilia hii: kutumia kondomu na kwenda kupimwa, hata kama ni mila za kigeni zilizoingia baada ya kuwasili kwa VVU/UKIMWI:

Mw. Rose: “Female condoms za kizungu... ndiyo maana Wazungu hawafi ovyoovyo kwa VVU/UKIMWI, ni wale maskini tu ndio wanakufa.” (MwR 18)

Mw. Rose: “Twende tukaangalie Angaza¹⁴. Ni muhimu kujua afya zetu.” (MwR 66)

Tasifida na sitiari zilizotumiwa katika tamthilia hii kuhusu ugonjwa wa VVU/UKIMWI ni nyingi:

Tamathali ya usemi (TYU)	Aina ya TYU	Maana
<i>majitu yanaenda pekupeku</i> (53)	tashisi	VVU/UKIMWI
<i>balaa</i> (62)	sitiari	VVU/UKIMWI
<i>katupia pepo</i> (65)	sitiari	kumwambukiza mtu kwa VVU/UKIMWI
<i>jini</i> (66)	tashisi	VVU/UKIMWI
<i>kuugua muda mrefu</i> (75)	tasifida	kuwa mwathirika
<i>juju</i> (76)	sitiari	VVU/UKIMWI
<i>ngoma</i> (76)	sitiari	VVU/UKIMWI
<i>mdudu</i> (76)	sitiari	VVU/UKIMWI

Tamthilia hii inajaribu kuonesha kwamba baadhi ya watu mpaka leo wamedanganywa na wanaojifanya waganga wa jadi, au wanapendelea kuamini katika ushirikina kuliko kukiri kwamba wamekosea mpaka waathirike:

Mganga wa jadi: “Njoo dawa njoo. Loo! Inakataa. Vua gauni, vua tu usiogope ni dawa, vua sketi ni dawa, ni dawa tu, ije ile yenyewe” (MwR 59) [...]

Bw. Makoma: “Mganga wangu karibu ametumia dawa zote, ameshindwa.” (MwR 65)

Fikra inayojitokeza katika mchezo huu inafanana na mawazo yanayooneshwa katika *Kilio Chetu* yaani msingi wa kutofautisha baina ya uganga wa kisasa (udaktari), uganga wa jadi, imani na dini, na ushirikina na uchawi.

Mlinganisho wa michezo hii yote

Michezo hiyo yote inaonyesha sehemu nyingi za kulinganishia kifani na kimaudhui. Mfano mmoja wa kulinganisha fani ni kwamba mbinu ya kisengere nyuma imetumika katika *Ushuhuda*

¹⁴ Taz. Mradi wa “ANGAZA – Zaidi”, mradi huu umeanzishwa na shirika la AMREF (*African Medical and Research Foundation*) kwa lengo la kuhamasisha kuhusu umuhimu wa upimaji wa VVU/UKIMWI na magonjwa mengine barani Afrika.

UHAKIKI WA TAMTHILIA ZA KISWAHILI ZIHUSUZO VVU/UKIMWI

wa *Mifupa* wakati katika *Giza* na *Orodha* ndiyo mbinu ya kianga mbele iliyotumika. Tamthilia hizi zote zinaanzia na milio ya ngoma pamoja na sauti ya vilio kama vile maombolezo ya mifupa katika *Ushuhuda wa Mifupa*, au ya watoto waliolia katika *Kilio Chetu*, ama sauti ya maombolezo ya vifani katika *Orodha*. Tamthilia hizo zinaonyesha mwanzoni na mwishoni mwao muundo sawasawa, yaani katika *Ushuhuda wa Mifupa* na *Kilio Chetu* igizo limefunguliwa na hadithi ya Mtambaji ama ya Bi. Msimulizi mhusika wa *Giza*. Dhamira kuu ya michezo imetolewa na wahusika wa kikorasi kama yule Mjomba wa *Kilio Chetu*, Mama Furaha wa *Orodha* au Kichaa wa *Giza*.

Kwa upande wa maudhui, kama tulivyoeleza awali, suala la mila za jadi linajadiliwa. Baadhi ya tamthilia inalinda mila hizi kama asili ya elimu na maadili ya kijamii, kwa mfano katika *Kilio Chetu*, lakini tamthilia nyingine zinalaumu mila za jadi kama mila potofu kwa sababu ya sehemu yao ya ushirikina, ya kutegemea mno waganga wa jadi au hata ngariba; mambo yanayojitokeza zaidi katika *Ushuhuda wa Mifupa* na *Mwalimu Rose*. Dhamira ya tamthilia *Ushuhuda wa Mifupa*, *Orodha* na *Kilio cha Jeska* inafanana kwa kushtaki pia mila potofu kama ubakaji wa wasichana, ndoa ya kulazimishwa na kujiamiana na bikira ili mtu ajisafishe sehemu zake za siri. Wanaoshtakiwa zaidi (kwa njia ya kazi ya sanaa) ni wahusika wa tabaka tawala wanaotenda uovu na zinaa na kusambaza maradhi ya ngono kama vile VVU/UKIMWI na mengineyo (ling. *Ushuhuda wa Mifupa*, *Orodha* na *Mwalimu Rose*). Chanzo kingine cha uenezaji wa magonjwa ya ngono ni matatizo ya kijamii huko Tanzania na katika nchi nyingine za bara la Afrika na kwingineko, kama umaskini, ulevi (*Ushuhuda wa Mifupa*, *Orodha*, *Kilio cha Jeska* na *Mwalimu Rose*), ufisadi, rushwa na uongozi mbaya katika kila sekta ya kiuchumi na kisiasa (*Giza*), lakini pia ukosefu wa elimu ya kijinsia, unyanyasaji na unyanyapaa wa kijinsia, mambo ambayo yanajitokeza zaidi katika *Kilio Chetu* na *Kilio cha Jeska* zinapotetea haki za watoto na za akina mama.

Tamthilia hizi zote zinajaribu kueleza sababu zinazowafanya vijana na watoto wadogo kujiingiza mapema katika ngono na kuambukizwa ugonjwa wa VVU/UKIMWI (ling. Kigodi 2005: 136-137). Hizo sababu huwa za kiuchumi yaani watu wasio na pesa wanaingia katika kufanya ngono ili angalau wapate fedha za kujikimu, wengine sababu kuu ni tamaa tu, na wengine ni hamu ya anasa. Sababu nyingine zinatokana na mazingira ya watu kama kushawishana marafiki pamoja na athari za tamaduni za kigeni. Waandishi wanaeleza pia jinsi elimu inavyoweza kuto-komeza VVU/UKIMWI kwa sababu elimu inatoa nasaha bora ili kuuepuka maradhi ya ngono kama matumizi ya kondomu, kwenda kupimwa VVU na uaminifa katika uchumba na ndoa, hasa kuwa na mpenzi mmoja tu (ling. hapo: 135-153).

Dhamira ya VVU/UKIMWI na Desturi za Tanzania katika Fasihi

Suala muhimu lililofafanuliwa kwa makini katika fasihi ya VVU/UKIMWI ni *mila* zile ambazo zinaweza kusababisha usambazaji wa VVU katika jamii ya Tanzania (Mutembe 2011a: 415-

434). Mfano wa kwanza ni mwiko wa kuzungumzia masuala ya jinsia na mapenzi kwa uwazi, hali ambayo inasababisha kuwa watoto wanakosa elimu ya afya ya uzazi (*Kilio Chetu*). Mfano wa pili ni imani potofu ya kwamba watoto wadogo wa shule hawawezi kuwa na VVU/UKIMWI, na ya kuamini kuwa mtu mzima akifanya mapenzi na bikira atajisafisha (*Kilio Chetu, Kilio cha Jeska, Ushuhuda wa Mifupa*). Mfano mwingine wa tatu ni mila ya wazazi kuwaoza wasichana kwa nguvu kwa ajili ya kupata hela za mahari (*Kilio cha Jeska*); ingawa baada ya kujitokeza kwa VVU/UKIMWI ilianzishwa mila ya upimaji wa damu kabla ya kufunga ndoa katika makanisa mengi nchini Tanzania, mara nyingi rushwa na ufisadi zinatokea kuharibu familia na ndoa (*Giza, Kilio cha Jeska*).

Suala jingine la kuliangalia linahusu unyanyapaa au unyanyasaji: katika jamii ya Kiafrika kama ya Kitanzania upo uwiano baina ya mwiko uhusu jinsia na mwiko uhusu kuzungumzia wazi ugonjwa wa VVU/UKIMWI (Mutembei 2011a: 429). Kulipohakikishwa kitaaluma kwamba njia kuu ya usambazaji wa VVU/UKIMWI huwa ni njia ya ngono, watu walizidi kukosoa ‘tabia mbaya’ yaani kujamiiana na watu mbalimbali wakiwemo wa nje ya uhusiano ama ndoa na kui-chukulia kama aibu. Kwa mfano katika *Ushuhuda wa mifupa* aibu inahusu umalaya wa mhusika Makalikiti. Katika *Kilio Chetu* tunaelewa kwamba aibu haihusu ugonjwa wenyewe wa VVU/UKIMWI, lakini inahusu njia ya kuuambukiza na kwa hiyo mhusika Fausta asingeweza kumlaumu angeathirika kwa ajali au bahati mbaya, lakini amelaumiwa kwa sababu ya tabia mbaya na kosa lake la zinaa. Mwanzoni nchini Tanzania uambukizaji wa VVU ulikuwa siri kwa sababu watu walifikiri kwamba virusi vilikuwa aina ya uchawi uliowaadhibu kundi halisi la watu kama vile wafanya magendo, malaya, ama wanaume wapendanao. Siri inahusu pia jinsia. Kutokana na mila na desturi makapera na wajane hawafanyi mapenzi ambayo huchukuliwa kama ‘tendo la ndoa’ na watoto au vijana hawafanyi mambo ya utu uzima (ling. hapo: 432). Inapaswa kupata njia ya kati kwa kujadili afya ya uzazi bila kuwatia watoto matatani, kama anavyosema mhusika wa Mjomba (ling. *Kilio Chetu*, uk. 11). *Kilio Chetu* na *Kilio cha Jeska* zinatoa wito kuhusu umuhimu wa kuwaelimisha vijana juu ya afya ya uzazi, umuhimu wa mazungumzo baina ya wazazi na watoto wao na ukosefu wa usawa baina ya wanawake na wanaume. Kwa sababu hiyo wanawake wanaingizwa zaidi katika hali ya hatari kama vile hatari ya mimba ya wakiwa na umri mdogo ambayo inaleta pia mara nyingi ambukizo la VVU/UKIMWI (kwa mfano wahusika Jeska na Suzi).

Kutokana na suala la siri na mwiko wa kuzungumzia VVU/UKIMWI limedhihirika kuwa tamathali za semi nyingi mbalimbali hutumiwa katika kazi za fasihi, za Kiswahili na za Kiingereza, za Tanzania na za Kenya (ling. Mutembei 2015). Matumizi ya kuhamisha ndimi (*code-switching*; Wamitila 2003: 97-98) ni kawaida ya kanda la Afrika Mashariki na yakawa yakitolea istilahi mahuluti, kama kwa mfano, neno ‘viini’ katika *Ushuhuda wa Mifupa* lililotumiwa kwa maana ya virusi, kutokana na Kiingereza, badala ya maana yake ya asili ya Kiswahili

UHAKIKI WA TAMTHILIA ZA KISWAHILI ZIHUSUZO VVU/UKIMWI

(KKS 2013: 221-222). Mfano mwingine wa kuvutia ni istilahi dhahania ya ‘jujuoloji’. Neno hili linachanganya ‘*jou jou*’, msamiati wa Kifaransa uliotumika katika imani ya ushirikina wa Afrika Magharibi, pamoja na ‘-ology’ ambachi ni kiambishi tamati cha Kiingereza kilichotumika katika istilahi ya sayansi (ling. Mutembei 2015: 193-194). Janga la VVU/UKIMWI linaelezwa kwa majazi (*nick-naming*) ama tasifida kuwa ni ‘*plague*’, kama vile katika riwaya iitwayo *The Last Plague* (2000) ya Meja Mwangi au katika *The Beast* (2005) yaani *Zimwi la Ukimwi* (2010), tamthilia ya Samwel Morgan iliyoandikwa kwa Kiingereza kabla ya kutafsiriwa kwa Kiswahili. Morgan anatumia pia sitiari thabiti ya garimoshi:

UKIMWI ni ufagio wa mauti mithili ya garimoshi lisilo na vizuizi (ZLU 33).

Watu wengi wanadhani kwamba ugonjwa wa VVU/UKIMWI ni uchawi ama *chira*, laana ya kienyeji hasa katika kabila la Waluo (ling. tamthilia ya *Kwenye Ukingo wa Thim*, Hussein 1988: i-iii) yaani aina ya *adhabu* (ling. Mutembei 2009: 26-28), kama katika riwaya iitwayo *Chira* (1997) iliyoandikwa na Marjorie Macgoye. Katika nchi za Afrika Mashariki watu wanatumia sitiari ya ‘sehemu za siri’ ihusianayo na VVU/UKIMWI kuitwa ‘ugonjwa wa siri’. Akronimu ya asili iliyotumika kwa ugonjwa huu katika fasihi ilikuwa MAHABUSI (*MAtokeo ya HAli ya BUrugiko la SIlaha za Mwili*) (EMAU 1987) kabla ya iwe UKIMWI (*Upungufu au Ukosefu wa KIngA MWilini*; Mutembei 2015: 196). Sitiari nyingine inayotumika katika fasihi ni ‘ugonjwa wa kisasa’ inayoonyesha mgogoro uliopo baina ya mila na maendeleo ya usasa, utandawazi, na mgogoro baina ya wazee na vijana (Mutembei 2015: 202-203).

Hitimisho

Makala hayo yamelenga kuonesha kuwa tamthilia za Kiswahili kutoka Tanzania zinazohusu janga la VVU/UKIMWI ni kazi za fasihi changamani zinazofafanua matatizo ya kiafya na matatizo ya jamii baina ya mila na desturi za jadi na usasa katika enzi za utandawazi. Tamthilia hizi zinaonyesha pia jinsi ujumi wa thieta ya kale ya Wayunani wa enzi za akina Aristotle inavyoweza kuunganishwa na ujumi wa ngoma na simulizi za kimapokeo za Kiafrika. Vilevile kazi hizi za fasihi hutosheleza sana dhima maalumu ya kutoa elimu. Tamthilia ya VVU/UKIMWI imetumika kama vitabu vya kiada na ziada katika shule za Tanzania kwa nia ya kuwaelimisha watoto na vijana, wakiburudishwa na wakiogopeshwa kwa matumizi ya hadithi ya tanzia-ramsa. Tamthilia zihusuzo VVU/UKIMWI, sawa na tanzia ya kirasimi, zina ustadi wa kuwaelimisha na kuwatakasa wasomaji au watazamaji. Kwa njia hii zinakusudia kuiwezesha hadhira ya kazi hizi kuondoa hofu dhidi ya ugonjwa huu, kuukubali, kujihadhari na kuendelea kupambana nao.

Marejeleo

- AMREF Health Africa (formely AMREF – African Medical and Research Foundation). Angaza Zaidi Project. <<https://www.msh.org/our-work/projects/angaza-zaidi-project>> (Last accessed 28/02/2017).
- Brecht, Bertolt. 1981 (1948 [1944]). *The Caucasian Chalk Circle*. Nairobi: East African Educational Publishers. [1981 is the first East African edition, the most current one retrieved is 2008.]
- Elimu ya Malezi ya Ujana (EMAU). 1987. *AIDS/MAHABUSI*. Dar es Salaam: EMAU.
- Hussein, Ebrahim. 1971. *Mashetani*. Dar es Salaam: Oxford University Press.
- Hussein, Ebrahim. 1983. Hatua mbalimbali za kubuni na kutunga tamthilia kufuatana na msingi ya ki-Aristotle, katika *Makala za Semina ya Kimataifa ya Wandishi wa Kiswahili. Juzuu ya III: Fasihi*. Dar es Salaam: TUKI-UNESCO-SIDA. k. 197-205.
- Hussein, Ebrahim. 1988. *Kwenye Ukingo wa Thim*. Dar es Salaam: Oxford University Press.
- Hyslop, Graham. 1957a. *Afadhali Mchawi*. Nairobi, Dar es Salaam & Kampala: East African Literature Bureau.
- Hyslop, Graham. 1957b. *Mgeni Karibu*. Nairobi, Dar es Salaam & Kampala: East African Literature Bureau.
- Hyslop, Graham. 1974. *Mchimba Kisima*. Nairobi: Nelson.
- Hyslop, Graham. 1975. *Kukopa Arusi Kulipa Matanga*. Nairobi: Nelson.
- Jilala, Hadija. 2004. *Giza*. Bukoba: Angaza Initiative Company.
- Kigodi, Pelegrine. 2005. *Uchambuzi na Uhakiki: Fasihi Andishi*. Zanzibar: SIEP Tanzania.
- Kuria, Henry. 1957. *Nakupenda, lakini....* Nairobi: Oxford University Press.
- Lutashobya, Emmanuel. 1982. Ni Mgeni gani?. *Uhuru*. Tarehe 9 Julai 1982. [uk. haujajulikana].
- Macgoye, Marjorie. 1997. *Chira*. Nairobi: East African Educational Publishers.
- Mbonde, John. P. 2002. *Uhakiki na Uchambuzi wa Tamthilia, Riwaya na Ushairi (Fasihi ya Kiswahili Kidato cha V na VI)*. Dar es Salaam: Mkuki na Nyota.
- Mdee, James S., Kimani Njogu & Adam Shafi. 2011. *Kamusi ya Karne ya 21*. Toleo la pili. Nairobi: Longhorn.
- Medical Aid Foundation (MAF). ¹¹2010 [1996]. *Kilio Chetu*. Dar es Salaam: Tanzania Publishing House.

UHAKIKI WA TAMTHILIA ZA KISWAHILI ZIHUSUZO VVU/UKIMWI

- Merinyo, Clemence. 1988. Kifo cha AIDS. Mwenyewe. *Kifo cha AIDS na Hadithi Nyingine*. Dar es Salaam: Grand Arts Promotion. k. 8-51.
- Mghanga, Ambrose F. 2004. *Kilio cha Jeska*, Bukoba: Angaza Initiative Company.
- Mghanga, Ambrose F. 2007. *Mwalimu Rose*. Dar es Salaam: “Elimu ya VVU/UKIMWI”, Macmillan Aidan.
- Mkufya, William. E. 2004. *Ua la Faraja*. Dar es Salaam: Mangrove.
- Mlama, Penina O. 1983. Hali ya Sanaa Za Maonyesho Tanzania, katika *Makala za Semina ya Kimataifa ya Wandishi wa Kiswahili. Juzuu ya III: Fasihi*. Dar es Salaam: TUKI-UNESCO-SIDA. k. 186-196.
- Mlama, Penina O. 1983. Utunzi wa Tamthilia Katika Mazingira ya Tanzania, katika *Makala za Semina ya Kimataifa ya Wandishi wa Kiswahili. Juzuu ya III: Fasihi*. Dar es Salaam: TUKI-UNESCO-SIDA. k. 206-225. – taz. pia Muhando, Penina –
- Morgan, Sekundu. 2005. *The Beast*. Nairobi: Morsel.
- Morgan, Sekundu. 2010. *Zimwi la UKIMWI*. Nairobi: Morsel.
- Muhando, Penina. 1982. *Nguzo Mama*. Dar es Salaam: Dar es Salaam University Press.
- Muhando, Penina. 1984. *Lina Ubani*. Dar es Salaam: Dar es Salaam University Press. – taz. pia Mlama, Penina –
- Mulokozi, Mugyabuso M. 1979. *Mukwava wa Uhehe*. Dar es Salaam: East African Publishing House.
- Mutembei, Aldin K. 2009. *UKIMWI katika Fasihi ya Kiswahili 1982-2006*. Dar es Salaam: TTK-UDSM.
- Mutembei, Aldin K. 2011a. A Comparative Study of Plays on AIDS from Tanzania and the USA. Justus K.S. Makokha, Egara Kabaji & Dominica Dipio (wah.). *East African Literature. Essays on Written and Oral Traditions*. Berlin: Logos. k. 415-434.
- Mutembei, Aldin K. 2011b. Swahili AIDS plays: A challenge to the Aristotelian theory on tragedy, katika *The culture of AIDS in Africa*. New York: Oxford University Press. uk. 256-267.
- Mutembei, Aldin K. 2012. *Korasi katika Fasihi*, Dar es Salaam: Taasisi ya Taaluma za Kiswahili.
- Mutembei, Aldin K. 2014/2015. Darasa la Tamthilia, programu ya shahada ya pili ya Kiswahili, Taasisi ya Taaluma za Kiswahili, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.

- Mutembei, Aldin K. 2015. HIV/AIDS in Kiswahili and English Literary Works. Lutz Diegner & Frank Schulze-Engler (wah.). *Habari ya English? What about Kiswahili?- East Africa as a Literary and Linguistic Contact Zone*. Leiden & Boston: Brill/Rodopi. k. 185-205.
- Mwangi, Mwira. 2000. *The Last Plague*. Nairobi: East African Educational Publishers.
- Ndungo, Catherine. M. 2004. *HIV/AIDS and Its Impact on the Family in Kenya*. Nairobi: AAWORD.
- Ngozi, Ibrahim. 1990. *Ushuhuda wa Mifupa*. Dar es Salaam: Baraza la Sanaa la Tanzania (BASATA).
- Ngugi, Gerishon. ⁶2011 [¹1961]. *Nimelogwa Nisiwe na Mpenzi*. Nairobi: East African Educational Publishers.
- Reynolds, Steve. 2006. *Orodha*. Tafsiri ya Saifu D. Kiango. Dar es Salaam: Macmillan Aidan.
- Samwel, Method. 2013. *Tamthilia ya Kiswahili*. Dar es Salaam: Meveli.
- Taasisi ya Taaluma za Kiswahili (TATAKI [TUKI]). 2013. *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*. Dar es Salaam: Oxford University Press.
- Wafula, Richard. M. 1999. *Uhakiki wa Tamthilia: Historia na Maendeleo yake*. Nairobi: Jomo Kenyatta Foundation.
- Wamitila, Kyallo. Wadi. 2000. Interfigural Phenomena: A Tentative Investigation into the Interdependence of Literary Characters in Kiswahili Literature. *Kiswahili* 63: 233-239.
- Wamitila, Kyallo. Wadi. 2003. *Kamusi ya Fasihi: Istilahi na Nadharia*. Nairobi: Focus.